

ADELĖ VALECKIENĖ

ĮVARDŽIŲ *KAS*, *KURIS*, *-I* ANAFORINĖ VARTOSENA

§ 1. Be klausiamosios ir santykinės funkcijos, įvardžiai *kas*, *kuris*, *-i* lietuvių kalboje turi dar anaforinę funkciją. Šie įvardžiai, eidami daiktavardžių pozicijoje, pavaduoja tikruosius anaforinius parodomuosius įvardžius, vartojamus toje pačioje pozicijoje.

§ 2. Įvardis *kas* pavaduoja bev. g. apibendrinto nurodymo formą *tai* bei jos variantą *tas* „tai“, kai šios formos eina prijungiamojo sakinio šalutinio dėmens pradžioje, o jų antecedentai yra visas pasakymas, t. y. pagrindinis dėmuo. Pvz.:

Dabartinės mūsų pavardės, pavyzdžiui, tokios, kaip antai: *Daukšas*, *Daujotas*, *Gediminas*, *Daugilas*, *Dargis*, *Gedvilas* ir pan., dar XVI šimtmetyje tebebuvo asmens vardai, *kas* (tai, tas) aiškiai matoma yra iš 1528 metų bajorų sąrašo BūgRR I 203; Taip ilgai man bepasakojant, pradėjo klausytojai garr garr knarkti, *ką* (tai, tą) aš regėdamas, cypt tyliai užgesiau žvakę ir ėjau gulti ValPJ 117; Aisčių tautomis dirbtiniai „dievaičiai“ buvo pažįstami, *ką* (tai, tą) parodo ne vien istorijos šaltiniai, bet ir kalba BūgRR I 143; „Pavojaus“ žodis turi etimologiską „v“ tarp „a“ ir „o“, *ką* (tai, tą) parodo tarmėmokslis, žodžio istorija ir kilmė BūgRR I 107; Tolimoje senovėje elnių būta Lietuvoje, apie *ką* (apie tai, apie tą) byloja čia paminėti palaikai IvanPŽ 263; Tų tai laumių paprotį tebeįpildo mergelės apie Biržus ir Pabiržę, *ko* (to) Žemaičiuose nuo seno nebėra ValPJ 90; Tarp tų kambarių viename buvo laikomi javai, *kitame* drabužiai susverti kybojo, nuo *ko* (nuo to) ir svirnu vadinos DaukR I 433; Jis pakartotinai mušė šį medį savo kakta, nuo *ko* (nuo to) medis buvo palinkęs į šalį IvanPŽ 293.

Tokius sakinius su anaforiniu *kas* vartojo ir įžymusis mūsų kalbininkas J. Jablonskis, kitais atvejais taisęs šį įvardį (žr. toliau), pvz.: *Vištvanagis grobia paukščius žmonių akyse, per du tris žingsnius nuo jų, už ką* (už tai) kartais ir savo galvą padeda RR I 534–535. Ypač parankus šios reikšmės įvardis *kas* įjungti į sakinį įterpinius ar pridurtinius dėmenis, pvz.: *Jeigu kartais tenka visiems išeiti iš namų, — kas* (o tai) *retai teatsitinka, — tai durys užsklendžiamos iš vidaus, o paskutinysis išlenda pro langą* SimonAŠL 84. Šiame sakinyje *kas* patogus dar ir dėl to, kad toliau yra jungtukas *tai*, koreliuojamas su *jeigu*. Tai toks atvejis, kai reikalingas ir teiktinas *kas*, o ne *tai*.

Antra vertus, anaforinė įvardžio *kas* vartosena yra ribojama sakinio struktūros bei platesnio konteksto. Jis eina jungiamuoju žodžiu ir stovi šalutinio dėmens pradžioje. Tokia šio įvardžio pozicija sakinyje ne visada leidžia jam pakeisti daug laisviau vartojamas parodomųjų įvardžių formas *tai*, *tas* „tai“. Pvz.: *Kad savas prieš*

savąjį kviečusi dar bendrą priešą, tai to Žemaičiuose dar nebuvo! VienPD, K. 282. Čia keisti to į ko kliudo šalia stovintis *tai*, koreliuojamas su *kad*. Yra ir daugiau kitų kontekstinių atvejų, kur transformacija *kas* → *tai*, *tas* „tai“ negalima¹. Taigi lietuvių kalboje įvardžio *kas* anaforinė vartosena yra ribota: apibendrinto nurodymo formos *tai*, *tas* „tai“ galimos visur, o anaforinės reikšmės *kas* – tik tam tikrais struktūriškai apibrėžtais atvejais. Pirminės šiame posistemyje yra apibendrinto nurodymo formos *tai*, *tas* „tai“, o anaforinės reikšmės *kas* yra antrinė forma. Dėl to šios reikšmės *kas* vartotinas tik tada, kai apibendrinto nurodymo formos *tai*, *tas* „tai“ netinka (kaip aukščiau minėtas atvejis). Dirbtinai plėsti anaforinės reikšmės įvardžio *kas* vartosenos lietuvių literatūrinėje kalboje nereikėtų.

§ 3. Įvardis *kuris*, *-i*, eidamas prijungiamąjo sakinio šalutiniame dėmenyje, taip pat turi anaforinę funkciją. Skirtingai nuo įvardžio *kas*, anaforinės reikšmės įvardis *kuris*, *-i* pavaduoja to paties įvardžio vyr. g. ir mot. g. konkretaus nurodymo formas *tas*, *ta*. Jų antecedentais eina daiktavardžiai, pasakyti pagrindiniame dėmenyje. Pvz.:

Pakėlęs galvą, (Vainorius) parodė pirštu kregždes, kurios (tos) aukštai lekiojo, maudėsi mėlynose padangių gelmėse KrėvŠP 26; *Pusę valandos (Pliauga) vaikė daržuose kiaulę, kuri (ta) jam visą užuoganą bulbių išdėjo, nukniso...* KrėvŠP 183; *Paskum jis paima už pečių Juozapėlį ir Mikę, kuriudu (tuodu) vis dar tebestovi susikibę vienas prieš kitą* CvR II 103; *Vilkas ir lapė drauge bėgo pro žabangas, ant kurių (ant tų) buvo žąsis pakabinta* KatkR 267; *Senų senovėje gyveno senas žmogus, kuriam (tam) mirė žmona* S I 133; *Yra Dainavos šaly nedidelis kaimelis, apie kurį (apie tą) nedaug kas yra girdėjęs* KrėvRg 79; plg. pavyzdžius su *tas*, *ta*: *Zolys vedėsi Kupstį ant alaus. Kartu nepaliko nė Petro. Tas, nors atspiromis, bet turėjo dėdės klausyti* ŽemR I 162 → *Kartu nepaliko nė Petro, kuris, nors atspiromis, bet turėjo dėdės klausyti*; *Naujienas mes sužinom iš pintinės, ta dažnai eina į turgų* Balč AP 202 → *Naujienas mes sužinom iš pintinės, kuri dažnai eina į turgų*; *Visi apsiavę su batais, bet tuos dėvėjo tiktai lig išeidamys iš bažnyčios* ValPJ 30 → *Visi apsiavę su batais, kuriuos dėvėjo tiktai lig išeidamys iš bažnyčios*.

Kaip įvardžio *kas* vietoj *tai*, *tas* „tai“, taip ir įvardžio *kuris*, *-i* vietoj *tas*, *ta* vartosena yra ribojama konteksto bei sakinio struktūros. Norint pakeisti įvardžių formas *tas*, *ta* į įvardį *kuris*, *-i*, dažnai reikia perstatinėti sakinio narius, keisti sakinio tipą, o tam tikruose kontekstuose toks keitimas iš viso negalimas, pavyzdžiui, kai yra tiesioginė ir autoriaus kalba. Plg.:

Šliokš šliokš šlakštė vandenį ant mergaičių, o sušlapinę ki ki ki juokės, nes tos kaip šventą dieną padoriai apsitaisiusios čėžėjo ValPJ 83; – *Levuk! – sušuko Baltaragis. Tas atsisukęs klausėsi* ŽemR II 62.

Taigi šiame posistemyje *tas*, *ta* yra pirminės formos, o *kuris*, *-i* – antrinės.

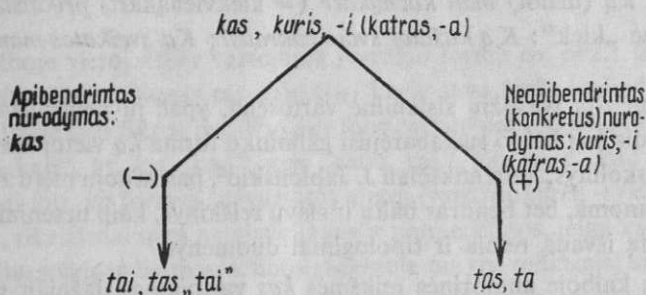
§ 4. Kaip įvardis *kuris*, *-i* tokia pat anaforinė reikšmė vartojamas ir įvardis *katras*, *-a*, pvz.: *Beeidami jie abudu atrado labai drūtą pušį, katrai (kuriai, t'ai) buvo vidurys išpuvęs* BM 97.

¹ Plačiau žr. Valeckienė A. Bevardės giminės forma *tai* ir jos santykis su kitomis įvardžių formomis. – Kn.: Žodžių formos ir vartosena (Lietuvių kalbotyros klausimai). V., 1974, t. 15, p. 71.

Įvardžiai *kuris, -i* ir *katras, -a* yra laisvieji variantai, tačiau *katras, -a* šia funkcija retai vartojamas, jo vietą užima *kuris, -i*. Pastarasis yra pirminė forma, *katras, -a* – antrinė.

§ 5. Anaforinės reikšmės įvardžiai *kas* ir *kuris, -i* yra pasiskirstę pagal papildomos distribucijos principą. Eidami toje pat pozicijoje – pažymimųjų sakinių šaltinio dėmens pradžioje – šie įvardžiai vienas kitą išskiria: *kas* yra apibendrinto nurodymo bev. g. formų *tai, tas* „tai“ pakaitalas, o *kuris, -i* (*katras, -a*) – konkretaus nurodymo formų *tas, ta* pakaitalas. Pagal apibendrinto/neapibendrinto (konkreto) nurodymo požymį įvardžiai *kas* ir *kuris, -i* sudaro privatyvinę opoziciją, kur žymėtas narys yra *kuris, -i* (*katras, -a*), o nežymėtas – *kas* (pastarojo įvardžio vartosena platesnė). Grafiškai šių įvardžių santykį galima pavaizduoti taip:

Anaforinės reikšmės įvardžiai

Šių įvardžių izomorfiniai santykiai yra tokie: *tai, tas* „tai“ : *kas* = *tas, ta* : *kuris, -i* (*katras, -a*) arba *tai, tas* „tai“ : *tas, -a* = *kas* : *kuris, -i* (*katras, -a*).

§ 6. Tam tikrame kontekste įvardis *kas* eina neutralizacijos pozicijoje: skiriamasis požymis tarp *kas* ir *kuris, -i* (*katras, -a*) neutralizuojamas ir *kas* pakeičia jam priešingą narį – *kuris, -i* (*katras, -a*). Pvz.:

Nematau žmogaus, kas (kuris) galėtų vėliavą paimti LnkV; *Nėr mano bernužėlio, kas (kuris) su manim šneka* NS 1297; *Šit ir atsiradęs toks meistras, kas (kuris) jų vaiką visaip kaip apsiėmė išmokyti* SlanšLSA 149; *Tur' per laukelį jauną mergele, kas (kuri) nuramina mano širdelę* (d.) Všk.; *Ar tu neatmeni Labanoro dūda, ką (kuria) po pažastim maigydavu?* Lb.

Skaičiais nekaitomas *kas* vartojamas ir vietoj dg. *kurie, -ios*, pvz.: *Buvę du broliai, kas (kurie) labai pakeleivius priimdavę* SlanšLSA 43; *Nėr taip baisu, kaip sako tie, kas (kurie) ten niekados nebuvo* Myk-PutAŠ 12.

Neutralizacijos atvejai patvirtina, kad įvardis *kas* nurodytoje opozicijoje yra nežymėtas narys.

§ 7. Neutralizacijos pozicijoje anaforinės reikšmės įvardžio *kas* galininko forma *ką* stabarėjo, tapo nederinama ir virto jungtuku, atstojančiu įvardžio *kuris, -i* tiek vienskaitos, tiek daugiskaitos linksnių formas arba prievieksmį *kur*. Pvz.:

Aš iš karto pažinau tą kryptuolį, ką (kuris) buvo atėjęs kadaise pas mane į mišką: Povilas Dovydonis! BaltPV I 119; *Man tokis ne žmogus, ką (kuris) sa (= savo)*

kalbą pamiršta Mrp; Nelaimingas tas bernelis, ką (kuris) mergelių klauso Mrk; Palaiminta ta ranka, ką (kuri) kirvį išrado! BaranR I 38; Kur tie vyrai, ką (kurie) čia nakvojo? LB-306; Ir šitie lengvi debesėliai, ką (kurie) linksmina šiąnakt tavo akis, negriš jau, nulėkę į tolimas šalis PietRR 45; Iš namų, ką (kurie) buvo gale kaimo, tvoskė kvapnsimis PietRR 285; Juos (medžius) tiktai miške augę žmonės tepažįsta, daktarai ir žiniuonys, ką (kurie) po miškus klysta BaranR I 31; Negali prisiprašyti ir tu, ką (kurie) yra kalti dirbti PietRR 256; Tuodu akmeniu, ką (kuriuodu) ant kalno guli, liepė nurist į kalvę BsMt I 70.

Ta pati gal. forma *ką* taip pat turi ir kitų jungtukų: *kad, kaip, jei, užuot* ir kt., reikšmes. Pvz.:

Užtai, ką (kad) šlapia, žemuma, tai nederą (javai) Vlk; Išmest šunims tavo pilvą, *ką* (kad) toks nesveikas Kp; Pasijutau, *kad* jau aš ne tas tiltas, *ką* (kaip) kitąsyk KudR I 151; *Ką* (jei) man prašyt, tai geriau viškai (= visiškai) neturėt Skp; Geriau tegul neperka, *ką* (užuot) man kožnąkart (= kiekvienąkart) prikaišioja Skp. Plg. dar *ką* reikšme „kiek“: *Ką* kaštuoį svars cukraus?; *Ką* sveikatos mano ištraukė tie darbai².

§ 8. Nagrinėtųjų įvardžių sisteminė vartosena, ypač jų neutralizacijos atvejai, rodo, kad įvardis *kas* bei jo sustabarėjusi galininko forma *ką* vietoj *kuris*, *-i* tikriausiai nėra slavų skolinys, kaip anksčiau J. Jablonskio³, pastaruoju metu A. Piročkino⁴ ir kitų buvo manoma, bet bendras baltų ir slavų reiškinys, kaip neseniai yra nurodęs J. Palionis⁵. Šią išvadą remia ir tipologiniai duomenys.

§ 9. Latvių kalboje anaforinės reikšmės *kas* vartojamas dažniau negu lietuvių kalboje ir plačiau negu jų specialus šiam atvejui įvardis *kurš*, *-a*⁶ tokio tipo pasakymuose: *Kā gan viņš neklausīs savu māti, kas par viņu tik daudz rūpējusies* „Kaip gi jis neklausys savo motinos, kuri juo tiek daug rūpinosi“; *Grāmatas, ko mēs labprāt būtu lasījuši, bija paņēmuši citi lasītāji* „Knygas, kurias mes mielai būtume skaitę, buvo paėmę kiti skaitytojai“; *Uzkāpuši kalniņā pie būdas, mēs sākām vākt malku, ar ko uguni kurt* „Užkopę į kalną prie lūšnelės, mes šokom rinkti malkų, su kuo ugnį užkurt“⁷.

Randamas anaforinės reikšmės *kas* ir prūsų kalboje, suderintas ir nesuderintas gimine su antecedentu daiktavardžiu, pvz.: *edeitte, sta ast mais kermens, kas perwans dats wirst* 7, 21–22 „Esset, Das ist meyn leyb, der fur euch gegeben wirdt“, liet. „valgykite, tai yra manas kūnas, kuris dėl jūsų duotas tampa“; *beggi stāi ast Deiwas schlūsinikai, quai stawidan absergīsan turri erlaikūt* 57, 22 „Denn es sind

² Grinaveckienė E. Kai kurios lietuvių kalbos tarmių ypatybės (iš 1961 metų dialektologinių ekspedicijų). — Kn.: Lietuvių kalbotyros klausimai. V., 1962, t. 5, p. 165.

³ Jablonskis J. Rinkiniai raštai/Sud. J. Palionis. — V., 1957, t. 1, p. 512.

⁴ Piročkinas A. Jono Jablonskio gramatiniai taisymai. — K., 1976, p. 14.

⁵ Palionis J. [Rec.:] Piročkinas A. Prie bendrinės kalbos ištakų. — V., 1977, 228 p.; J. Jablonskis — bendrinės kalbos puoselėtojas. — V., 1978. — 279 p. — Baltistica, 1979, t. 15(2), p. 162.

⁶ Kabelka J. Latvių kalba. — V., 1975, p. 140.

⁷ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika/Atb. red. E. Sokols. — Rīgā, 1962, 2, lpp. 671, 670, 673.

„Gottes Diener, die solchen Schutz sollen handhaben“, liet. „nes tie yra dievo tarnai, kurie tokį apsergėjamą turi išlaikyti“; „kirscha wissans swīrins, kas nosemmien lise 67, 12 „uber alles Thier, das auff Erden kreucht“, liet. „virš visų žvėrių, kas (kurie) ant žemės šliaužioja“⁸.

Vartojamas atitinkamas įvardis *qui, quae, quod* lotynų kalboje, pvz.: *argentum, quod habes, condonamus te*⁹ „sidabrą, kurį (ką) turi, dovanojame tau“.

Rusų kalboje įvardis *что* atitinkamo tipo pasakymuose kaip tik siauriau vartojamas negu specialus įvardis *который, -ая* ir linkęs stabarėti — nebepaisoma rusų kalbai būdingos *кто/что* gynybų/negynybų priešpriešos, — *что* vartojamas ir nurodant daiktus, ir asmenis, pvz.: *живу от вас через улицу, в этом домике, что против ваших окошек* „Gyvenu gatvė nuo jūsų, šiame namelyje, kuris prieš jūsų langus“; *Ребята! Надо сходить назад — взять офицера, что ранен там в канаве*¹⁰ „Vaikiniai! Reikia grįžti atgal, paimti karininką, kuris sužeistas ten griovyje“.

Lenkų kalboje vietoj *który* vartojama įvardžio forma *co*, pvz.: *Zły to ptak, co własne gniazdo kala*¹¹ „Blogas tas paukštis, kuris savo lizdą teršia“.

Kitose kalbose tam tikros įvardžio *kas* formos taip pat linkusios virsti jungtuku, pvz., lat. *ka* „kad“, pr. *kai* „kad“, *kan* „kada, kai“, lot. *quod* „kad“ ir kt.¹²

§ 10. Taigi *kas, ką* formos, pavartotos vietoj įvardžių *kuris, -i* (*katras, -a*), prieveiksmio *kur*, tikriausiai nėra netaisyklingos ir nesmerktinos, jeigu kartais pasitaiko. Dabartinės literatūrinės lietuvių kalbos sistemoje tai yra reliktinis, archaiškas, periferinis reiškiny, randamas dažniausiai liaudies dainose ir pasakojamojoje tautosakoje. Vienas kitas sakiny su šiuo įvardžiu yra patekęs į grožinės literatūros kalbą (o iš čia ir į gramatikas), ypač tų rašytojų, kurių kalba artimesnė liaudies šnekamajai kalbai (J. Baltušio, I. Simonaitytės ir kt.). Apskritai *kas, ką* formos vietoj *kuris, -i* dabartinėje lietuvių kalboje neturi didelės atramos. Įvardžiai *kuris, -i, katras, -a* arba prieveiksmis *kur* kalbamajam reikalui yra vyraujančios ir teiktinesnės formos.

АНАФОРИЧЕСКОЕ УПОТРЕБЛЕНИЕ МЕСТОИМЕНИЙ KAS (КТО, ЧТО), KURIS, -I (КОТОРЫЙ, -АЯ)

Резюме

Кроме вопросительной и относительной функций, местоимения *kas, kuris, -i* употребляются в литовском языке и в функции анафоры. Местоимение *kas* в этой функции заменяется формой сред. р. обобщенного указания *tai* (это), антецедентом которой служит целая фраза, между тем местоимение *kuris, -i* заменяется формами муж. и жен. р. конкретного

⁸ Mažiulis V. Prūsų kalbos paminklai. — V., 1981, t. 2, p. 77, 181, 207.

⁹ Hofmann J.B., Szantyr A. Lateinische Syntax und Stilistik (Leuman-Hofmann-Szantyr. Lateinische Grammatik, Bd. 2). — München, 1972, S. 555.

¹⁰ Грамматика русского языка. — М., 1960, т. 2, ч. 2, с. 273.

¹¹ Szober S. Gramatyka języka polskiego. Wyd. 4/Opracował W. Doroszewski. — Warszawa, 1957, s. 371.

¹² Žr. plačiau Valeckienė A. Lietuvių kalbos gramatinė sistema/Giminės kategorija. — V., 1984, p. 71–72.

указания *tas, ta* (этот, эта, тот, та) того же местоимения, антецедентами которых служат существительные, напр.: *Tolimoje senovėje elnių būta Lietuvoje, apie ką (=apie tai) byloja čia paminėti palaikai* Ivan „В глубокой древности олени жили в Литве, о чем (= об этом) говорят здесь упомянутые остатки“; *Buvo kartą vyras, kuriam (=tam) mirė pati, ir buvo moteris, kuriai (=tai) mirė pats* Balč „Жил однажды мужик, у которого (=у него) умерла жена, и жила женщина, у которой (=у ней) умер муж“. По широте употребления в анафорической функции *tas, ta, tai* являются первичными формами, а *kas, kuris, -i* — вторичными. В анафорическом употреблении местоимение *kas* противопоставляется местоимению *kuris, -i* по дифференциальному признаку обобщенного/необобщенного (конкретного) указания так же, как форма *tai* формам *tas, ta*. В данной оппозиции местоимение *kuris, -i* является маркированным членом, а *kas* — немаркированным. Оппозиция местоимений *kas* и *kuris, -i* подвергается нейтрализации, в таких случаях маркированный член *kuris, -i* заменяется немаркированным *kas*, напр.: *Nematau žmogaus, kas galėtų vėliavą paimti* Lnkv „Не вижу человека, кто (который) мог бы взять знамя“. В позиции нейтрализации форма вин. п. *ką* местоимения *kas* становится устойчивой и превращается в союз.

В статье приведены параллели употребления литовского *kas* в анафорической функции и соответствующих местоимений в других родственных языках — латышском, прусском, славянских, латинском и др. Делается вывод о том, что использование *kas, ką* вместо *kuris, -i* в литовском языке представляет собой не заимствование из славянских языков, а общее явление славянских и балтийских языков.